

USUTEADUSE INSTITUUDI MISSIOON ENSV PÄEVIL

Ettekanne EELK Usuteaduse Instituudi 75. aastapäeva konverentsil 14. mail 2021

Mõeldes tagasi nõukogude aegsele Usuteaduse Instituudile, võib öelda, et tegu oli otsekui Rowlingu Sigatüüka kooliga, mida mugude eest tuli varjata ja mis esindas üht teist, muinasjutuks või lausa olematuks kuulutatud maailma.

Siiski parandas pilti kaks asjaolu: Kõigepealt see, et tollase ühiskonna absurdsuse juures tundus iga erinevus ideaalse ja tõelise. Teiseks see, et instituut kandsid ilma poliitilise filtrita edasi iseseisva Eesti *alma mater*'i vaimu.

Olukorras, kus kultuuri- ja hariduselu oli tabanud nii katkestus kui suletus, esindas usuteaduskond meie rahvale omast identiteeti. Lisaks olime tahtnud saada eurooplasteks, veel enam - maailmakodanikeks, millest tunnistab ka Joosep Tootsi kuulus gloobus. Teoloogia oli midagi universaalset ja üleilmset, mida ei piiranud mingid raudsed kardinad. Värske õhuna imbus instituudi raamatukokku ka uuemat välismaist kirjandust.

Rääkides Usuteaduse Instituudi tollasest missioonist, tahan esile tõsta nii primaarseid kui sekundaarseid sihte, kuigi neid pole alati lihtne eristada.

Esimene põhimissioon: akadeemilise teoloogia säilitamine ja arendamine

Instituudi esimese põhimissioonina nimetaksin akadeemilise teoloogia säilitamist ja arendamist. Miks mitte kaadrivajaduse lahendamist? Sõjajärgses hädaolukorras oleks võinud ju ametisse seada ka kõrghariduseta vaimulikke, nagu seda praktiseerisid **vabakogudused** ja vajadusel ka õigeusu kirik.

EELK puhul ei tulnud selline lahendus kõne allagi, kuigi pooliku teoloogilise haridusega töötajate rakendamine oli tollal paratamatu ja tänuväärne. Julgen väita, et akadeemiline teoloogia on olnud osa luterluse, seega ka EELK identiteedist.

Sellise arusaama lähtepunkt peitub Jeesuse enda sõnades: „Armasta Issandat, oma Jumalat, kogu oma südamega ja kogu oma hingega ja kogu oma mõistusega!“ (Mt 22:37) Mida muud see tähendab kui ülesannet, mõista Jumalat ja tema sõna kõigi inimlike tunnetusviisidega, sealhulgas intellektuaalselt.

Anu Põldsam on näidanud, kuidas usuteaduskond juba eelmise sajandi algul selgelt oma eesmärgid sõnastas: 1. anda teaduslik alus edaspidiseks kutsetöök; 2. istutada tudengitesse huvi ja arusaamist teoloogia kui teaduse vastu.¹ Ta toob kinnituseks Johan Kõpu 1920.aastal väljendatud arusaama, et „teoloogia tähtsaim ülesanne on põhjendada kristluse tõtt“. Samuti lisab ta Elmar Salumaa – tulevase UI juhtiva dogmaatiku – sisuliselt samalaadse seisukoha 1938. aastast.²

Olukorras, kus luteri pastoritel oli aastasadu olnud teoloogiline kõrgharidus, tähendanuks sellest loobumine olulist riivet kiriku arusaamale iseendast. Lisaks oli tollal veel küllalt tugev konflikt äratusliikumistega, kus juhtidena tunnustati vähese haridusega mehi, kes end ometi pastorist targemaks ja õigemaks pidasid. Seetõttu argumenteeriti võimudelt instituudi avamiseks luba taotledes ühtaegu nii sektantluse ohuga kui väitega, et doktor Lutheri algatatud usku pole võimalik ilma kõrghariduseta viljeleda.³

Instituuti rajades püüti säilitada juriidilist järjepidevust ja sisulist identsust Tartu ülikooli ajaloolise usuteaduskonnaga. Teaduskonna sulgemise järel vene võimude poolt 1940, loodi

saksa okupatsiooni tulles juriidiliselt kirikule kuulunud kuid faktiliselt ülikooli juures tegutsenud Usuteaduse Instituut, mis teaduskonna tööd jätkas.

Nõukogude teise okupatsiooni saabudes, kui selline koostöövõimalus lõppes, hakati kohe tegema ettevalmistusi teaduskonna toomiseks Tallinnasse, otseselt kiriku alluvusse. Nii võib Usuteaduse Instituudi sünnilugu näha järjepideva protsessina kiriku akadeemilise funktsiooni täitmisel. Millised tegurid aitasid seda eesmärki ellu viia?

Kõigepealt **akadeemiline õppekava**. Ülikooli usuteaduskonnas oli olnud seitse professuuri: VT teadus ja semi keeled; UT teadus ja kreeka keel; Ajalooline usuteadus ja ladina keel; Süstemaatiline usuteadus; Tegelik usuteadus; Võrdlev usuteadus ja Apostlik-õigeusu teadus. Viimati nimetatut välja arvata, järgiti seda jaotust ka instituudi puhul. Lisaks sisaldas õppekava eksamite loetelu. Minu õpingute ajal, seitsmekümnendatel, tuli sooritada vähemalt 46 eksamit ja kirjutada diplomitöö. Soovijatel oli võimalik teha ka ülemastme eksameid, mis läksid arvesse magistriõpingute puhul – näiteks Tiit Salumäe eksamite arvuks kujunes 54.⁴

Eksamiks soovitasid õppejõud küll asjakohast kirjandust, kuid aine maht jäi sageli ähmaseks. „Tudeng peaks teadma ikka kõiki selle ala nimekaid uurijaid ja uuemaid seisukohti“ vastati vahel selgituseks. Kohusetundlikumad kuhjasid enda kätte raamatute virna, kuid ei suutnud eksameid õigeaegselt sooritada. Siiski aitas selline raskendav asjaolu hoida akadeemilist taset. Kui mõni nurises eksamiküsimuste puudumise üle, vastati, et ega see keskkool pole.

Väga oluline oli **instituudi raamatukogu**, kus seitsmekümnendate lõpuks võis olla kuni 30 000 raamatut, lisaks paarkümmend tuhat Tartu Ülikooli usuteaduskonna seminari-raamatukogust ja teistest fondidest.⁵

Kuuekümnendatel-seitsmekümnendatel suurenes Luterliku Maailmaliitu toel teoloogilise kirjanduse saatmine instituudile esmajoones Soomest⁶ ja Saksamaalt. Õppejõudude teadus- ja tõlketöö tulemusel täienes samuti üliõpilastele mõeldud käsikirjaline kogu – ca 250 nimetuseni.

Arvukalt liikus ka *samizdat* kirjandust, mis samuti avardas silmaringi. 80-ndate aastate algul suurenes järsult välismaise usulise kirjanduse sissevool Eestisse. Riho Saard viitab aruannetele, mille kohaselt konfiskeeris toll siis enam kui 10 000 usulist trükist aastas.⁷ Pärale jõudis ilmselt rohkemgi.

Kõige olulisem roll oligi muidugi **õppejõududel**. Nende hulgast tõusevad lausa legendaarsena esile Uku Masing, Evald Saag, Elmar Salumaa, Harri Haamer, Jaan Kiivitit senior, Hugo Lepnurm, Toomas Paul, Kalle Kasemaa ja mitmed teised. Neid iseloomustas harismaatilisus ja kompetentsus.

Kuigi sõda ja okupatsioon oli teinud õppejõudude hulgas laastamistööd, püüti siiski hoida nende akadeemilist taset. Meenutan Evald Saagi koostatud raamdokumenti, mille kohaselt sai korraliseks professoriks nimetada isiku, kes oli olnud ülikooli usuteaduskonna õppejõud; erakorraliseks professoriks oma alal teaduslikult edasi töötanud usuteadlase, „kes on oma erialal vajalik ja silmapaistev“, omab magistrikaadi või koostab doktoriväitekirja; professori kohusetäitjaks võis olla magistrikaadiga isik.⁸ Neid põhimõtteid suudeti üldjoontes järgida läbi kogu nõukogude aja.

Kuidas hinnata tollaseid **teaduskraade** tänase pilguga? Kahtlemata jääb see mõneti subjektiivseks. Võib-olla vastas tõele arvamus, et sõjaeelne teadusmagister on kindlasti tugevam nõukogulikust kandidaadikraadist. Iseseisvuse taastamisel oldi valmis kandidaat lausa doktoriks teisaldama⁹, omaaegne magister loeti aga *doctorate*-õppe alamastme

kvalifikatsioonideks.¹⁰ Usun, et kui meie neljale õppejõule omistati 1980.a. audoktori kraad, võinuks selle „au“-eesliite julgesti ära jätta.

Usuteaduse Instituudi töö vastavust tänastele standarditele on tunnustanud Eesti Vabariigi Valitsus oma 2012.a määrusega: „Magistrikraadile loetakse vastavaks Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudis aastatel 1946–1991 vähemalt 4-aastase nominaalkestusega õppekava läbimisel omandatud kvalifikatsioon, mida tõendab magistrikraadi tõendav dokument.“¹¹.

Haridusministri seletuskirja kohaselt tuleb magistrikraadi tõendava dokumendina käsitleda lõpudiplomit.¹² Enne õppekava läbimist vaimulikuks ordineeritute haridustaset võrdleb Toomas Paul nõukogudeaegse lõpetamata kõrgemaga, mida võib võrrelda nüüdse bakalaureusega - tööülesannete täitmiseks piisab.¹³

Ehk polnudki väga vale haritlaskonnas liikunud arvamus, et Usuteaduse Instituut annab parima humanitaarhariduse Eestis. Sellise hariduse teotsale asus aastatel 1947-1991 Riho Saardi andmeil vähemalt 336 isikut. Neist jõudsid täismahulise studiumi lõpetada siiski vaid 46. Õppekava läbisid veel 21, kes aga diplomitööd ei esitanud.¹⁴ Magistritööde avaliku kaitsmisega omandas magistri kraadi kuus teoloog. Küllap kõneleb seegi piisavalt tihedast sõelast.

Esimese lisamissioon: vabaduse ruumi laiendamine

Oluliseks täienduseks ametlikule haridusele olid **kuluaarid** – s.o. omavaheline suhtlemine. Sessioonõppe tõttu sõideti mitmeks päevaks pealinna kohale. Paljud üliõpilased ning õppejõud jäid ööbima Konsistoriumi majja, kus õppetöö toimus. Ühised arutelud kestsid sageli südaööni. Stalini aegsed hillitsetud sõnavõttud muutusid 70-ndatel järjest julgemaks.

Omalaadsed „seminarid“ toimusid ka kohvikutes Pegasus ja Moskva, kuhu tudengid koos mõne õppejõuga sageli lõuna- või õhtusöögile läksid. Seal täienes seltskond noorte muusikute, kunstnike, ja teatriinimestega. Mitmed neist jõudsid ka instituudi loengutele. Tollal tundus instituut lausa vaba vaimu taimelavana. Riigile see muidugi ei meeldinud. Nii juhtis usuasjade volinik 1970.aastal tähelepanu sellele, et instituudis on liiga palju vabakuulajaid, kellel sellist luba ei peaks olema.¹⁵

Enamasti igal sessioonil peeti ühine **vestlusõhtu**. Vahel kujunes sellest mitte ainult mõttetalgu, vaid lausa -lahing, kus sai nähtavaks ka õppejõudude erimeelsus. Üliõpilasi see ei heidutanud, pigem innustas. Teoloogia kui teaduse viljelemine eeldas akadeemilist vabadust. Vabadust ihkavatele noortele see sobis. Tabavalt on seda arusaama väljendanud Evald Saag: „Õppeasutus peab olema iseseisev, teadus peab olema sõltumatu...Üliõpilane peab olema vaba, mitte liikuma nagu koer keti ulatuses. Usuteadust ei tohi kõiide panna.“¹⁶

Kuigi riigi poolset ametlikku tunnustust instituudile ei tulnudki, hakkas õppeasutuse **ühiskondlik staatus** 70-ndatel tasapisi paranema. Alustati stipendiumi maksmist, anti välja pildi ja pitsiriga õpinguraamatud, trükiti kuldse tammepärjaga diplomid, valmistati ja pandi peapiiskopi poolt sõrme hõbedast mälestussõrmused, mõned tudengid asusid kandma põhjamaist must-valget teklit. Õpinguraamatuga pääses Tartu Ülikooli raamatukokku ja sai maaliinidel poole hinnaga sõita. Alates 1982.aastast hakkas ilmuma ka teoloogiat ja kirikuelu käsitlev aastakiri „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik“. Üliõpilaste arv kasvas, instituudi mõjukus suurenes.

Teine lisamissioon: oikumeenilise mõtte arendamine

Akadeemilise erapooletuse ja oma konfessiooni seisukohtade samaaegne tagamine pole kiriku jaoks kindlasti lihtne ülesanne. Siiski ei tarvitse esimene tähendada vaid ühesuunalist teed hereesia ja sünkretismi sohu, see võib ka juhtida tagasi usutunnistuslike allikate juurde. Teoloogiastuudium muutis need küsimused aktuaalseks ning õpetas mõistma erinevaid usulisi arusaamu.

Instituudis olid esindatud väga **erinevad vaated**: Spirituaalset-pietistlikku traditsiooni kandsid vennastekoguduse liikmed, konfessionaliste kohtas õppejõudude seas - näiteks Harald Põllu, Albert Soosaare ja August Arumäe näol. Uku Masingu ustavaid õpilasi, keda võiks iseloomustada liberaalidena, kutsuti masingiaanideks. Järjest suurenes ka traditsionalistide arv, keda Elmar Salumaa nimetas krüptokatoliiklasteks ja kes hindasid ajalooliste kirikute rolli.¹⁷

Salumaa ei väsinud kordamast Karl Barthi teesi, et teoloogia on **kiriku funktsioon**. Aga millise kiriku? Barth ise oli reformeeritud kiriku liige. Kõige vanemaks ja suuremaks kiriklikuks kehandiks on aga katoliiklus. Seda tõsiasja ei saanud ignoreerida. Pealegi polnud luterlik kirik end kunagi ainuõndsakstegevaks kuulutanud. Seetõttu oli võimatu pidada teda ka ainsaks teoloogia subjektiks. Salumaa ise tõlkis ja tutvustas nii katoliiklast Karl Rahnerit, kui baptist Harvey Cox'i. Nii sai selgeks teoloogia **oikumeeniline iseloom**.

Tudengid suhtlesid aktiivselt teiste kirikute noortega, külastati erinevate koguduste jumalateenistusi, korraldati ühiseid kontserte ja noortelaagreid, sõideti tutvuma naabermaade kirikueluga. Nõnda aitas Usuteaduse Instituut rajada akadeemilist silda eesti kristlaskonna tulevaste liidrite vahel. Silda, mis ulatub Eesti Kirikute Nõukogu tänase viljaka tegevuseni.¹⁸

Teine põhimissioon: töötegijate kaadri ettevalmistamine

Seda iseloomustas Jeesuse sõna: „Lõikust on palju, töötegijaid aga vähe.“(Mt 9:38) Toomas Paul on kirjeldanud olukorda järgmiselt: „Kaks kolmandikku kogudustest oli pärast baltisaksa vaimulike lahkumist sõja eel *nach Vaterland*, sõja ajal eesti soost pastorite Läände põgenemist ning sõja järel sama paljude Siberisse saatmist, vakantsed.“¹⁹

Vaimulike vajadust kiirendas riiklik poliitika: 1945.a. teatas NSVL Usuasjade Nõukogu esimees Ivan Poljanski, et kogudusi, kus pole oma vaimulikku, ei registreerita. Kui kolme kuu jooksul vaimulikku ei leita, saadetakse kogudus laiali.²⁰

Õnneks leidis kõstreid, vennaste vendi ja teisi aktiivseid kristlasi, kes olid valmis võtma topeltkoorma - asuma täitma vaimuliku ülesanded ja ühtlasi omandama teoloogilist kõrgharidust. Mõistagi ei läinud see alati libedalt.

Üliõpilaskandidaate leidmine poliitilise surve olukorras polnud lihtne. Nende sobivust tuli hinnata mitmest aspektist. Eenok Haamer, kes oli 60-ndatel dekaani assistendiks, kirjutab: „Kui keegi soovis tulla usuteadust õppima, siis tuli mul temaga kõigepealt kohtuda. Kui olin temaga vestelnud, siis saatsin ta dekaani jutule, järgmine etapp oli vestlus peapiiskopiga.“ Seejärel arutleti küsimust veel omavahel. „Vestlus oli avameelne, me saime rääkida ka oma võimalikest kahtlustest, kas kandidaat on olnud aus või on ta meie meelest saadetud, vastavate ülesannetega.“²¹

Vastuvõtu otsustamisel oli lisaks haridust tõendavale dokumendile abiks elulookirjeldus koos motivatsiooniosaga, kohaliku kirikuõpetaja soovitus, mida anti vahel küll veidi kergekäeliselt, samuti semestri-paari pikkune katseaeg. Mina alustasin oktoobris, õpinguraamatu sain aga kätte mais, kui olin sooritanud neli eksamit.

Töö ja õpingute vahetamine tekitab vahel ka erimeelsusi. Vaimulike vähesuse tõttu paluti tudengeid kogudust teenima juba õpingute keskel. Õppejõud aga soovitasid kõigepealt õpingud lõpule viia. Pühendumine koguduse tööle neelas nii aja kui energia ja mõnelgi kippus haridustee katkema.

Samas seadis tegelik kogudusetöö õppurid silmitsi reaalsusega, aitas keskenduda praktikas olulistele distsipliinidele ning hoidis ära muutumise eluvõõraks kabinetiteoloogiks.

Suureks abiks oli siin **tegelikult usuteaduse seminar** ja seminari jumalateenistused Piiskoplikus Toomkirikus. Jutlusi ja kõnesid analüüsi nii õppejõu kui kaastudengite poolt – sageli päris kriitiliselt. Samas tõstis seminari juhataja kehvemate puhul esile selle häid külgi, julgustas ja juhendas. Erilise tänutundega on meenutatud selles rollis peapiiskop sen. Jaan Kiiviti.²²

Usuteaduse Instituudi kasvandikud vahetasid tasapisi välja Tartu Ülikoolis õppinud vana põlvkonna vaimulikud. Näiteks oli 1971.aastal kogudusi teenivast 98-st vaimulikust enne instituudi tegevuse algust 1946.a. ordineeritud täpselt pool, s.o. 49.²³ Kaksikümnet aastat hiljem - iseseisvuse taastamise aastal 1991 - oli 98-st ametis olijast enne instituudi töö algust ordineeritud vaid 4.²⁴

Seega võib öelda, et läbi usuvaenuliku poolsajandi täitis Usuteaduse Instituut oma peamise ülesande – varustas kogudusi vaimulikega ja aitas nõnda kiriku töö jätkuda.

Siinkohal tuleb kõnelda ka **kirikumuusikute ettevalmistamisest**. Muusika on evangeeliumi hing: „Kõiges tarkuses õpetage ja manitsege üksteist psalmide, hümnide ja vaimulike lauludega, laulge kogu südamest tänulikult Jumalale!“ kirjutab apostel Paulus (Kl 3:16) Seetõttu tuli Usuteaduse Instituudil valmistada ette ka koorijuhte ja organiste. Selle tööga alustati mitteametlikult juba 1940. 1950. moodustati Konsistoriumi seadlusega Kirikumuusika osakond, 1954-dast hakkaks kehtima osakonna ajutine tegevusjuhend.

Õppejõududena tegutsesid oma ala tõelised professionaalid – Hugo Lepnurm, Hella Tedder, Johannes Kappel jt. 1967 loodi osakonna juurde ligi poolesaja liikmega õppekoor. Kooris laulnud Tiit Salumäe meenutab, et koori ülesandeks oli koguda kokku kirikunoori ja „anda noortele kirikumuusikutele võimalus harjutamiseks. Mitmed teoloogiaüliõpilased leidsid endale õppekoorist abikaasaks kirikumuusiku.“²⁵ Ka see oli oluline missioon.

On tõsi, et paljude pastorite abikaasad olid nõukogude ajal koguduse muusikajuhiks - seega otseseks partneriks jumalariigi töös. Enamikule sõjajärgsetele kirikumuusikutele andis just Usuteaduse Instituut oskused ja jõu, et Eestimaa orelid ja kirikukoorid ei vaikiks. Oma hääleseadeoskuse said siin ka vaimulikud.

Lisamissioon: misjonivõimekuse suurendamine

Esimesed sõjajärgsed aastakümned tähendasid kirikule esmajoones kaitselahinguid. Priit Rohtmets leiab, et tänu noorte lisandumisele sai kirikust seitsmekümnendatel „omalaadne vastupanukultuuri asupaik, mis koondas neid, kes otsisid midagi muud, kui Nõukogude ühiskond neile pakkuda suutis.“²⁶

80-ndate aastate teisel poolel tulevad Riho Saardi sõnul võrreldes varasemaga selgemalt esile aga „maailmaparanduslikud motiivid ja „Jumal vajab mind“ – mõtteviis, et kasu tuua EELK-le, eesti rahva vaimsele arengule ja inimkonnale.“²⁷

Innustust lisas kindlasti ka läänes leviv Jeesus-liikumine. Kui ühel instituudi vestlusõhtul tutvustas Jüri Bärge rock-ooperit „Jesus Christ Superstar“, oli professor Elmar Salumaa kohe valmis seda ka oma kodukirikus Saardes esitada laskma. Sellest kujuneski tudengite ja hipinoorte suurejooneline kogunemine.

Misjonaarse aktiivsuse väljenduseks olid nii Villu Jürjo korraldatud suvised noortelaagrid Häädemeestel,²⁸ Eenok Haameri toel toimunud evangeelne tudengiring Tartus, usulis-akadeemilise kirjavara paljundamine ja levitamise iseäranis Tarmo Soomere poolt²⁹ kui ka Illar Hallaste loodud ning mitmeid Maarjamaa kirikuid remontinud Kristlik Üliõpilasmalev³⁰ Sarnane tegevus aina aktiveeris ja laienes. Noorte teoloogide **missiooniks saigi misjon**.

Üks, mida kirikuvaenulik aeg õpetas, oli põhimõte, et oma sõnumiga tuleb minna maailma, mitte lasta maailma arusaamu kirikusse. Kirikul tuleb olla avatud igale inimesele, aga mitte igale ideoloogiale. Moodsa muusika, uute liturgiliste lahenduste ja vagaduvormide kasutuselevõtt nõudis vormi ja sisu võimalikult täpselt eristamist. Vorm võib muutuda, sisu aga olema „seesama eile ja täna ja igavesti.“ (Hb 13:8) Kaasaja avatud maailmas näivad need erisused hägustuvad. Ei tohi siiski unustada, et munast võib teha omletti, mitte omletist muna.

Teine kuldreegel, mida tollest ajast maksab meenutada, ütleb, et kui kuidagi ei saa, siis kuidagi ikka saab. Kuulutades evangeeliumi ei tohi lasta end kellelgi ega millelgi – ei ajal ega oludel – hirmutada ja takistada. Heaks eeskujuks on siin see, kuidas Usuteaduse Instituut nõukogude ajal oma missiooni täitis - kui see, kellel polnud midagi, kuid kelle päralt oli kõik. (2Kr 6:10)

¹ H.B. (Rahamägi (1929), „Usuteaduskond“ – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) C Annales X. Tartu, 119–131.

² Anu Põldsam, „Teoloogiaharidus Tartu ülikooli usuteaduskonnas“, 2. osa, Kirik & Teoloogia 17. märts 2017

³ Riho Saard, Teoloogia teekond Tartust Tallinna, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70 Ajalugu ja tagasivaated, lk.149-150

⁴ Tiit Salumäe, Minu ALMA MATER, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70.Palvetame.Õpime.Kuulutame. Tallinn 2017, lk 162

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi toimetised XXIV, lk 182

⁵ Silja Härm, Vanem usuteaduslik kirjandus tagasi ülikooli raamatukogus // Tartu Ülikooli raamatukogu aastaraamat 2000. – Tartu, 2001. – Lk. 188–192

⁶ Riho Saard, Usulise ja teoloogilise kirjanduse saatmine Soomest Eestisse 1950.-1980.aastatel, Akadeemia 4, 2004, lk 844-863

⁷ Riho Saard, Samas, lk.844-845

⁸ Riho Saard, Teoloogia teekond Tartust Tallinna, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70. Ajalugu ja tagasivaated, Tallinn 2016, lk.157

⁹ Eesti Vabariigi kvalifikatsioonide ja enne 20. augustit 1991. a antud endise NSV Liidu kvalifikatsioonide vastavus, Vastu võetud 06.06.2005 nr 120, §6

¹⁰ Seletuskiri Vabariigi Valitsuse määruse „Eesti Vabariigi kvalifikatsioonide ja enne 1991. aasta 20. augustit endise NSV Liidu kvalifikatsioonide vastavus“ juurde, pt.4

¹¹ Vabariigi Valitsuse 6.juuni 2005.a määruse nr 120 „Eesti Vabariigi kvalifikatsioonide ja enne 20.augustit 1991.a. antud endise NSV Liidu kvalifikatsioonide vastavus“ muutmise, Vastu võetud 10.05.2012 nr.36 §15

¹² Ove Sander, Tunnustatud nõukogudeaegne haridus, Eesti Kirik, 17.aprill 2013

¹³ Toomas Paul, Mälestusi UKK päevilt, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70. Palvetame.Õpime.Kuulutame. Tallinn 2017, lk 165

¹⁴ Riho Saard, Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppijaskond 1946–1991, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70. Ajalugu ja tagasivaated, Tallinn 2016, lk 121

¹⁵ Riho Saard, Samas, lk 39

¹⁶ Evald Saag, Meenutusi Usuteaduse Instituudi algusest, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised IX, EELK juubelialbum, Tallinn 1996, lk 9

-
- ¹⁷ Riho Saard, Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus. Usuteaduslik Ajakiri 2012, 1, lk 36–62.
- ¹⁸ Vt. Lea Altnurme, Interkonnaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980.aastatel, kogumikus „Eesti Oikumeenia lugu“, Tartu/Tallinn 2009, lk 177-206
- ¹⁹ Toomas Paul, Mälestusi UKK päevilt, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70. Palvetame.Õpime.Kuulutame. Tallinn 2017, lk 162
- ²⁰ Riho Altnurme, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik, 1944-1949, Tartu 2001, lk 66
- ²¹ Eenok Haamer, Mälestusi Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni ajast, , Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70.Palvetame.Õpime.Kuulutame. Tallinn 2017, lk 185
- ²² Kogumik EELK Usuteaduse Instituut 70. Palvetame.Õpime.Kuulutame. Tallinn 2017, Toomas Paul: lk 162, Eenok Haamer: lk 189, Andres Pöder: lk 205
- ²³ Koguduste ja õpetajate aadressid ning tähtpäevad seisuga 1972 I-II kv. EELKKA
- ²⁴ EELK Teatmik 1992, lk 20-22
- ²⁵ Tiit Salumäe, Minu ALMA MATER, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70.Palvetame.Õpime.Kuulutame. Tallinn 2017, lk 176
- ²⁶ Priit Rohtmets, Eesti usuelu 100 aastat, Tallinn 2019, lk 98
- ²⁷ Riho Saard, Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppijaskond 1946–1991, Kogumikus EELK Usuteaduse Instituut 70. Ajalugu ja tagasivaated, Tallinn 2016, lk 123
- ²⁸ Vt. Villu Jürjo, Kiriklikust vastupanuvõitlusest 1980.aastal, Kogumik „Usk Vabadusse, Tallinn 2011 lk 83
- ²⁹ Tarmo Soomere, Tõrvikuid läites, , Kogumik „Usk Vabadusse, Tallinn 2011, lk 240-251
- ³⁰ Vt. Tiit Pädam, Ühe maleva lugu, Kogumikus „Igavikust kantud maastik“, Tallinn 2019, lk 107-118